

ՀԱԳՈՒՍՏ ԱՆՎԱՆՈՂ ԲԱՌԵՐԸ ԴԱՐՉՎԱԾՔՆԵՐՈՒՄ

Հայ լեզվաբանական գրականության մեջ դարձվածային միավորների (համառոտագրությունը՝ դմ) վերաբերյալ գրվել են մի շարք տեսական աշխատություններ,¹ որոնցում հանգամանորեն քննվել են դմ-ների իմաստները, կառուցվածքը և ոճական արժեքը: Սակայն դմ-ները՝ որպես իմաստային դաշտի, մասնավորապես *հագուստ անվանող* բառերի իմաստային դաշտի արտահայտման լեզվական միջոցներ, դեռևս ուսումնասիրված չեն: Մեր խնդիրն է ներկայացնել հագուստ անվանող բառերով կազմված դմ-ները և դրանք խմբավորել ըստ նրանց արտահայտած դարձվածային ընդհանուր իմաստների:

Հաճախ հագուստի անվանումները, այլ բառերի հետ կապակցվելով, վերաիմաստավորվում են, արտահայտում մարդկային զանազան հարաբերություններ, առօրյա-կենցաղային երևույթներ և ժողովրդի վերաբերմունքը դրանց նկատմամբ: Դմ-ները, լինելով տվյալ ժողովրդի իմաստության, բնավորության, բարոյական նորմերի արտահայտիչներ, ծնվում են տվյալ ժողովրդի հետ և ուղեկցում են նրան նրա գոյատևման ողջ ընթացքում: Սակայն ժողովրդի կյանքի որոշակի փուլերում, կապված քաղաքական, տնտեսական, բարոյական չափանիշների, մտածելակերպի փոփոխության հետ, որոշ դմ-ներ հնանում են, դառնում *հնաբանություններ*: Նրանց փոխարինելու են գալիս նորերը՝ *նորաբանություն-դարձվածքները*:² Դմ-ներում շոշափվում է *սոցիալական* անարդարության խնդիրը՝ որպես հավերժական թեմա:

Հագուստի անվանումներով կազմված դմ-ներով մեզ են ներկայանում մարդկային երկու հակադիր բևեռներ. աղքատը, խեղճը, փող չունեցողը արժանանում է ժողովրդի կարեկցանքին, ինչպես՝ *գրպանում մկներ են ման գալիս, մի թել բաշես, հազար կարկատան կթափվի, գրպանը դատարկ, գրպանը նիհար, գրպանը ծակ*: Վերջինս ունի նաև բացասական երանգ: Սրանով բնութագրվում է նաև շռայլ ծախսողը, փողի արժեքը չիմացողը:

¹ Տես Պ. Բեդիրյան, Ժամանակակից հայերենի դարձվածաբանություն, Երևան, 1978, և. Բադիկյան, Ժամանակակից հայերենի դարձվածային միավորները, Երևան, 1986

² Հագուստի անվանումներով կազմված դմ-ների վերաբերյալ փաստական նյութը քաղել ենք Ա.Սուքիասյանի, Ս. Գալստյանի «Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարանից» (1975) և Խ. Բադիկյանի «Դարձվածային ոճաբանությունից» (2000), «Ուսումնական դարձվածաբանական բառարանից» (2003) և մամուլից:

Բացի նշված իմաստներից՝ լրացուցիչ այլ իմաստ է արտահայտում *վերջին թելն ընկնել* դմ-ը. այստեղ խոսվում է ինչպես անձի սնանկամալու, ունեցվածքից զրկվելու, այնպես էլ առհասարակ ֆիզիկապես հյուժվելու, սաստիկ նիհարելու, մահվան շեմին հասնելու մասին:

Շալե շապիկ հագնել, շատ դատողին՝ շալե շապիկ հոմանիշ դմ-ներում քննվում են կյանքի հակասական կողմերը. չափազանց շատ դատող, աշխատասեր, բարեխիղճ մարդը ըստ արժանվույն չի գնահատվում, իր վաստակին համեմատ չի վարձատրվում: Ընչազրկության մասին է խոսում նաև *մի շապիկով մնալ* դմ-ը:

Ի տարբերություն ընչազուրկների՝ ինչքի տեր դառնալ, փող կուտակել ցանկացողը *աշխատում է մեկի գրպանը մտնել*, ուրիշի պատկանելիքը յուրացնել, շահ ստանալ, *գրպանը լցնել, գոտին հաստացնել*: Նշված իմաստներին են առնչվում *փափախ գործ, փափախ անել* հասարակ ոճի դմ-ները, որոնցով ժողովուրդն իր բացասական վերաբերմունքն է արտահայտում անօրինական ճանապարհով, խարդախությամբ, խաբեբայությամբ շահույթ ստանալու, եկամուտ ձեռք բերելու երևույթի նկատմամբ, մի երևույթ, որի հետևանքով որոշ մարդկանց *գրպանը լիքն է, գրպանը հաստ, գրպանը տոռուզ*: Խորիմաստ է *հոգին գրպանը դնել* (խիղճը ծախել (կորցնել) դմ-ը, որով մերկացվում են այն մարդիկ, ովքեր շահի համար, ինչ-ինչ նկատառումներով մեղաճյուճ են արդարության դեմ, անցնում են անարդարության կողմը, այնինչ ժողովուրդը *ծերմակ ձեռնոց* դմ-ով պահանջում է մաքրություն, անբասիրություն, ազնվություն, մաքուր խիղճ:

Մարդու բարձրագույն հատկանիշն է *բարեգործությամբ* զբաղվելը. ուրիշին օգնել, բարյացակամ լինել, մեկի համար հույս ու ապավեն դառնալ, նրա համար իր միջոցները տրամադրել, ոչինչ չխնայել: Ահա սրանք են *հագի շապիկը չխնայել* (ձեռքից եկածը չխնայել), *շապիկին թիկունք լինել* դմ-ների հիմնական իմաստները:

Մարդու բարձրագույն հատկանիշների՝ *անձնուրացության, նվիրվածության* մասին է խոսվում *միչև վերջին թելը* (մինչև վերջին շունչը) դմ-ում: Այստեղ չափազանցության միջոցով փառաբանվում են այն մարդիկ, ովքեր իրենց հոգեկան և ֆիզիկական հատկանիշները լրիվ, ամբողջ ծավալով, առանց մնացորդի ներդնում են ժողովրդի բարօրության համար:

Մարդկանց *հովանավորելու* գաղափարն է շոշափված նաև *փեշի տակ առնել, փեշը վրան գցել, փեշին կապել, փեշը բռնել* դմ-ներում: Առաջին երկուսում պահանջվում է մարդուն, կարիքավորին հովանավորել, հսկողության տակ պահել, նրա խնամքով զբաղվել, մյուսում՝ մեկի հովանավորությամբ ապ-

րել, մեծանալ, գործել, երրորդում և չորրորդում նշվում է, որ որոշ հանգամանքների բերումով մարդ զգում է ուրիշի կարիքը, կաչում է նրանից, խնդրում է նրան հովանավորել իրեն: Վերոհիշյալ մտքերին չի հակասում այն փիլիսոփայությունը, որ մարդ նախ իր մասին պիտի մտածի, իր հարցերը լուծի, նախ իր *ծառը քրի*, այսինքն՝ առաջնորդվի *սեփական շապիկը մարմնին ավելի մոտ է* կարգախոսով:

Դմ-ներում արտահայտված են *ազգային բնավորության յուրահատուկ գծեր*՝ պահանջ տղամարդու դերի գերազնահատման, արժանապատվության բարձրացման վերաբերյալ: Այսպես, արժանապատվությունից զուրկ, կնոջ թելադրանքով շարժվող, կնոջը ենթարկվող տղամարդը բնութագրվում է *կնոջ փեշի տակ մտնել* դմ-ով: Երբ տղամարդը իրեն պահում է տղամարդուն ոչ վայել, այլ կնաբարո, հեղինակություն չի վայելում և հարգանքի չի արժանանում, ուստի ժողովուրդը նախատում է նրան *լաչակ կապել, փափախ չունի գլխին* արհամարհական արտահայտություններով:

Ընտանիքի բարոյական դեմքը, կնոջ կամ աղջկա վատ վարքագիծը անարգում է տղամարդուն, պատվազուրկ անում նրան, *գլխարկը գետնովն է տալիս* (փափախը գետնովն է տալիս): Հակառակ դրան՝ ամաչելու, քաշվելու առիթ չունեցող հպարտ, համարձակ, ինքնավստահ տղամարդը *գլխարկը թեք է դնում* (փափախը թեք (ծուռ) է դնում):

Խիստ պատկերավոր է *ծալել, գրպանը դնել* ժողովրդական արտահայտությունը: Վերջինս ասվում է այն դեպքում, երբ անհատը (տղամարդ կամ կին) իր շրջապատի այլ մարդկանց նկատմամբ ավելի շատ առավելություններ ունի, խելոք է, ուժեղ, բանիմաց: Ի դեպ, որոշ դեպքերում նշված դմ-ը կարող է լինել նաև պարծենկոտության արտահայտություն:

Մարդկային *բարոյական* բազմաթիվ *նորմեր, կենցաղային հարաբերություններ, կապեր, երևույթներ* են դրսևորված այլ դարձվածքներում: Փաստենք դրանցից մի քանիսը՝ *իրար օձիք բռնել* (բաց չթողնել (խսկց, բկին չոքել), *օձիքը բռնել* (օձիքից կախվել), *օձիքը բաց չթողնել*: Առաջինում շոշափվում է անհամերաշխության, միշտ կռվի պատրաստ լինելու, փոխադարձ բամբասանքի և շատախոսության, իսկ մյուսներում՝ իր ցանկացածին հասնելու համար մեկին նեղը զցելու, ստիպելու, հարկադրելու, պատասխանատվության կանչելու, ոչ ցանկալի գործողության մղելու հարցեր: Նշված իմաստները ցայտուն են արտահայտված *երկու ոտքը մի կոշիկի (մաշիկի) մեջ դնել* դմ-ը:

Շատ հետաքրքիր է *շունը շապիկ է հագել, կատուն*՝ վարտիք դմ-ը, որտեղ չափազանցության միջոցով ընդգծվում է կարգ ու կանոնի բացակայու-

թյուն, իրարանցում, խառնաշփոթ իրադրություն, երբ կարծես թե անհնարինը դառնում է հնարավոր:

Փեշը բափ տալ (հոմանիշ՝ ձեռք քաշել, ձեռքերը լվանալ) դմ-ում այն մասին է խոսվում, որ մարդ պետք է հրաժարվի այն գործից, գործարքից, որը վտանգավոր է, որին ինքը չի ուզում մասնակցել, չի խրախուսում այն: Զիջելու, ներելու իմաստ է արտահայտում **քարը փեշից գցել** դմ-ն:

Հակադիր իմաստներ ունեն **օծիքը բաց թողնել** (ձեռք քաշել) և **օծիքը ձեռքը տալ** (սամձերը հանձնել մեկին)դմ-ները:Առաջինում դիմացինից պահանջվում է ձեռք քաշել, հանգիստ թողնել, չպարտադրել, չպահանջել որևէ բան, մյուսում անհատը հանձնվում է մեկին, ինքնուրույնությունից զրկվում է, կախվածության մեջ է ընկնում դիմացինից:

Ինչպես կյանքի կարևոր իրադարձությունների, այնպես էլ **կենցաղային, առօրյա** մանր, աննշան երևույթներ են արտացոլված հագուստի անվանումներով կապված դմ-ում: Այսպես, մի բան գաղտնի, թաքուն անելու կամ մեկին նախազգուշացնելու, արարքները կանխելու համար ստեղծվել են **փեշի տակից, փեշը քաշել** դմ-ները:

Իմաստային նուրբ տարբերություններ ունեն **գոտին թուլացնել** (պատրաստվել լավ, կուշտ ուտելու) և **գոտին պնդացնել** (լավ կուշտ ուտել) դմ-ները: Վերջին դմ-ը պահանջում է նաև դիմակայել չունևորությանը, սակավապետ լինել, քչակերությանը վարժվել:

Ոչինչ չի վրիպում ժողովրդի ուշադրությունից: Նա անողոր է **անարդարության, շողորդորթության, քծնանիքի, անբարոյական վարքագծի** նկատմամբ, ուստի մարդկային այդպիսի արատները դիպուկ բնութագրում է **փեշը համբուրել, փեշը կեղտոտ, շապիկը կարծ, կապը կտրած, կապը քաշել, ձեռքի թաշկինակ** դմ-ներով:

Յուրաքանչյուր բացասական երևույթ, կեղծիք վերջիվերջո բացահայտվում է, **քողը պատռվում է, մարդու աչքի քողն ընկնում է**, և երևան է գալիս ճշմարտությունը:

Քանի որ հագուստ անվանող բառերը հիմնականում ժողովրդախոսակցական բառաշերտին են պատկանում, ուստի նրանցով կազմված դմ-երը բնորոշ են ժողովրդախոսակցական լեզվին, սակայն չեն բացառվում նաև գրքային, բարձր ոճի դմ-ները: Հատկապես ուշադրության արժանի են **թել** բառով կազմված այն դմ-ները, որոնցում ներկայացված են մտածողության որոշակի փուլեր, տարբեր պահեր: Այսպես, մտքի **թելը կտրել (կտրվել)** դմ-ն ասվում է այն ժամանակ, երբ մարդու մտածողության ընթացքը դադարում է, կամ հնարավար չի չինում այն լրիվ վերականգնել, իսկ երբ մտքի տրամաբա-

նական ընթացքը շփոթվում է, խառնվում, գործածվում է *մտքի թելը կորցնել* դմ-ը: Մտածողության հաջորդ փուլում անհատը *կծկում է մտքի թելը*, այսինքն՝ լարում է հիշողությունը, կենտրոնանում և սկսում է սևեռուն մտածել: Բարձր ոճի դարձվածք է նաև *կարմիր թելի պես* (նման) արտահայտությունը: Այստեղ էականը ըստ էության *կարմիր* ածականն է, որով ընդգծվում է երևույթի հիմնական իմաստը:

Գեղարվեստական գրականության մեջ հաճախ կարդում եք *ծեռնոց նետել* և *ծեռնոց վերցնել* դմ-ները, որոնք խորհրդանշում են հակառակորդին մենամարտի հրավիրելու և մենամարտն ընդունելու կարգը: Պատմական արժեք ունի *ստոլիպինյան փողկապ* բառակապակցությունը, որը նույնպես խորհրդանշում է դաժան պատիժ կախաղանի միջոցով:

Վերջին տասնամյակներում մեր լեզվի մեջ մտավ *կրակե շապիկ* կայուն բառակապակցություն-նորաբանությունը, որտեղ մարդու հոգեկան և ֆիզիկական բոլոր տեսակի տառապանքներն ու չարչարանքները մարմնավորված են թափանցիկ, խիստ դիպուկ, խոսուն լեզվական յուրահատուկ կառուցվածքով: Նույն դմ-ի իմաստի ծավալմամբ կազմվել է նաև *պարտքը կրակե շապիկ է դմ-ը*: Նորաբանություն է *ժիլետի թև* դմ-ը, որը հեզմանքով ակնարկում է ընդհանրապես գոյություն չունեցող անձ, առարկա, երևույթ, գործողություն:

Հաճախ խոսքը պատկերավոր, կենդանի դարձնելու համար չափազանցության ոճական հնարանքով կազմվում են դմ-նորաբանություններ, որոնք ունեն երգիծական բնույթ: Այսպիսին է *սառույցի վրա ոտնամաններով ման գալ* դմ-ը, որն ուսուցանում է վտանգավոր քայլից խուսափել, զգուշանալ, գալիք վտանգի մասին նախապես մտածել:

Չափազանցության հնարանքով է ստեղծվել *կոշիկները կեղտոտել* նորաբանությունը, որն զգուշացնում է, որ չպետք է անտեղի աղմուկ բարձրացնել, աննշան հարցերը մեծացնել:

Նոր դարձվածքներ են մտել լեզվի պաշտոնական ոճերում: Հաճախ պաշտոնական հանդիպումների ժամանակ եթերից հնչում է *հանդիպում առանց փողկապի* դարձվածային նորաբանությունը, որով մեզ հայտնում են, որ տեղի է ունենալու ոչ պաշտոնական, ազատ, անկաշկանդ բարեկամական հանդիպում երկու կողմերի միջև:

Մարզական կյանքում կան ևս շրջասույթ-նորաբանություններ, որոնք դարձվածային արժեք ունեն, ինչպես՝ *կաշվե ծեռնոց* (բոքս), *սև գոտի, սպիտակ գոտի* (կարատե) և այլն: